prethodno priopćenje / preliminary communication
DOI: 10.61305/2303-7008.2024.12.1-2.93
Received:20.04.2024.
Accepted:22.05.2024.

MODERNOST I TRADICIJA U VIZURI RUSMIRA MAHMUTĆEHAJIĆA

Mile Babić
Franjevačka teologija u Sarajevu
Aleja Bosne Srebrene 111

ABSTRACT

U ovome radu hermeneutički ću izložiti odnos modernosti i tradicije u vizuri Rusmira Mahmutćehajića oslanjajući se na njegovu knjigu *Bosanski odgovor. O modernosti i tradiciji* (Mahmutćehajić 2012). Prije toga ću u kratkim crtama reći ponešto o životu i djelu autora, zatim o perenijalnoj filozofiji kojom se bavi, a zaključno ću sažeto ponoviti bitne misli sadržane u njegovim djelima *Malo znanja. O drugome u muslimanskim vidicima* (Mahmutćehajić 2005) i *Hval i Djeva* (Mahmutćehajić 2011a; 2011b; 2011c), o kojima sam ranije već pisao.

Ključne riječi: tradicija, modernost, Rusmir Mahmutćehajić, Bosna, perenijalna filozofija

Sažetak

In this article, I will hermeneutically explain the relationship between modernity and tradition in the vision of Rusmir Mahmutćehajić, relying on his book *The Bosnian Answer. On modernity and tradition* (Mahmutćehajić 2012). Before that, I will briefly say something about the author›s life and work, then about the perennial philosophy he deals with, and finally I will briefly repeat the essential thoughts contained in his works *Little Knowledge. About the other in Muslim vistas* (Mahmutćehajić 2005) and *Hval i Djeva* (Mahmutćehajić 2011a; 2011b; 2011c), which I have already written about before.

Key words: tradition, modernity, Rusmir Mahmutćehajić, Bosna, perennial philosophy

Mile BABIĆ

Biogram

Rusmir Mahmutćehajić (1948) istaknuta je ličnost na mnogim područjima kulture kako u Bosni tako i u inozemstvu: na području primijenjene fizike, zatim na području književnosti, književne kritike i književne teorije, zatim na području praktične politike i javnoga djelovanja te posebno na području perenijalne filozofije, osobito u filozofiji religije, filozofiji znanosti i u političkoj filozofiji. Bio je potpredsjednik Vlade Republike Bosne i Hercegovine te ministar energetike i rudarstva. Napisao je tri scenarija za tri filma (*Srce Stoca*, *Tolerancija*, *Moj drugi*). Smatran je jednim od petsto najutjecajnijih muslimana u svijetu. Nakon govora pape Benedikta XVI u Regensburgu spada u grupu od sto trideset osam muslimanskih vjerskih učenjaka i intelektualaca koji su potpisali *Zajedničku riječ* kao otvoreno pismo koje je poslano 13. 10. 2007. svim kršćanima i muslimanima cijeloga svijeta. U tom se otvorenom pismu tvrdi da islam i kršćanstvo sadržavaju dvije sržne zapovijedi od vrhunske važnosti: ljubav prema Bogu i ljubav prema bližnjemu. Na tom zajedničkom temelju *Zajednička riječ* poziva na mir i slogu kršćane i muslimane cijeloga svijeta. Mahmutćehajić je napisao dvadeset osam knjiga, a njegovo velebno djelo *Hval i Djeva* objavljeno je u tri sveska, dok su mnogi njegovi tekstovi i knjige prevedeni na mnoge strane jezike. Njegova bibliografija sadržava više od četiristo jedinica.

U duhovnom životu Bosne i Hercegovine zavrijedio je posebno mjesto kao originalan mislilac koji, na podlozi odličnoga osobnog obrazovanja i vlastitih temeljitih analiza, promišlja i progovara o problemima prošlosti i sadašnjosti na suvremen način i time pridonosi društvenom i ukupnom duhovnom razvoju naše zemlje. O tome svjedoči njegov društveno-intelektualni angažman u okviru Međunarodnoga foruma Bosna koji je utemeljio. Ondje je, naime, već gotovo tri desetljeća organizirao niz vrijednih kolokvija i konferencija na različite, ali uvijek aktualne teme, čime je omogućavao poticajne i instruktivne rasprave, korisne za napredak pluralnoga društva. Najvidljiviji dio njegova angažmana dolazi do izražaja u časopisu *Forum Bosnae*, koji je već, u našim skromnim prilikama, domašio impresivan broj svezaka, uglavnom tematskih brojeva i zbornika u kojima su okupljeni radovi sa spomenutih kolokvija i konferencija.

Perenijalna filozofija

Latinski termin kojim se perenijalna filozofija označuje glasi *philosophia perennis*, koji, doslovno preveden, glasi „vječna/neprestana filozofija; stalna, trajna, postojana filozofija". Na engleskom jeziku on glasi *perennial philosophy*, a izveden je, očito, iz latinskoga. Oslanjajući se na spomenute riječi, mi u našem jeziku jednostavno kažemo „perenijalna filozofija". Da bismo lakše razumjeli sadržaj termina, potrebno je reći što zastupaju moderna i postmoderna filozofija. Moderna tvrdi da se sve što postoji temelji na jednom principu koji je mjerodavan za cijelu stvarnost (za totalitet) i za sva bića u stvarnosti. Karakteristike moderne jesu: jedno (jedinstvo), totalitet i univerzalizam, što znači da je taj temeljni princip univerzalan. Postmodernu pak karakteriziraju pluralizam i razlika, jer je svako biće, pa i svaka kultura, različita: svako je biće drukčije od ostalih, pa tako i svaka kultura. U postmoderni nemoguć je bilo koji princip, bilo koje mjerilo i bilo koja vrijednost koji bi bili zajednički svima. Izraz „nesumjerljivost" najjasnije iskazuje duh postmoderne. Njima se želi reći da različite kulture nemaju ništa zajedničko i da se ne mogu mjeriti zajedničkim mjerilima. Naime, svaka kultura ima svoje vlastito – samo njoj imanentno – mjerilo. Uspoređivati jednu kulturu s drugom, u vizuri postmoderne, nasilje je nad njima. Postmoderna odbacuje monizam (stav da se jedno očituje samo na jedan način) i pluralizam (stav da se jedno očituje na mnogo načina). Ona, dakle, odbacuje sve što bića sjedinjuje, unificira i uniformira. Postmoderna naprosto odbacuje sve što zastupa moderna: moderna zastupa monizam, a postmoderna pluralizam; moderna zastupa sumjerljivost, a postmoderna nesumjerljivost; moderna zastupa svođenje svih razlika na jedno, a postmoderna nesvedivost drugih/različitih na jedno; moderna zastupa sjedinjenje kao unifikaciju i uniformnost, a postmoderna odbacuje svaku pomisao na to. Moderna zastupa univerzalizam, a postmoderna multikulturalizam. Modernu karakterizira agresivni dogmatizam, a postmodernu agresivni relativizam. Moderna nameće svoja mjerila svima, a postmoderna priznaje samo svoja vlastita mjerila.

Perenijalna filozofija smjestila se između moderne i postmoderne. Ona ih pomiruje tako što suprotnosti pretvara u razlike, koje stupaju u jedinstvo, i to u sveobuhvatno jedinstvo koje ne isključuje nijednu razliku. U perenijalnoj filozofiji razlika afirmira jedinstvo, a jedinstvo razliku. Jedinstvo je, dakle, uvijek jedinstvo različitih. Ono što je za modernu suprotnost, u perenijalnofilozofskoj vizuri manifestacija je jedne te iste istine. Perenijalna filozofija pomiruje dogmatizam i relativizam tvrdeći da je istina univerzalna,

ali se očituje u kontingentnim (povijesnim/relativnim) pojavama. Tako ona pomiruje univerzalizam i multikulturalizam. Ona pokazuje da se razlike i jedinstvo uzajamno pretpostavljaju i uključuju. Iz toga proizlazi da se religija i filozofija u bitnome uzajamno slažu. Na taj način ona prevladava rascjep između uma i vjere, odnosno između filozofije i religije. Danas je pak suprotnost između uma i vjere (između znanosti i religije) dosegnula svoj vrhunac, jer na jednoj strani imamo ideologiziranu znanost (tj. um koji sebe apsolutizira), a na drugoj ideologiziranu religiju (tj. religiju koja sebe apsolutizira). Međutim, samo je istina apsolutna, a ne religija. Stoga perenijalna filozofija upućuje sve filozofije, religije i znanosti na transcendentalno i transcendentno Jedno, i to ja Jedno koje se objavljuje, ali tako da ga nijedna objava ni sve objave zajedno ne mogu iscrpsti. Perenijalna filozofija pronalazi svoje korijene u renesansnom neoplatonizmu i u njegovoj ideji Jednoga, iz kojega proizlazi sve što postoji. Marsilio Ficino (1499–1433) tragao je za integracijom hermetizma s grčkom i kršćanskom misli. Giovanni Pico della Mirandola (1494–1463) sugerirao je da se istina može naći u mnogim tradicijama. Agostino Steuco (1548–1497) skovao je termin *philosophia perennis*.

Rusmir Mahmutćehajić u svojim knjigama često navodi svjetski poznate perenijalne filozofe kakvi su René Guénon, Frithjof Schuon, Seyyed Hossein Nasr, Ananda Kentish Coomaraswamy, Martin Lings, Huston Smith, Marco Pallis i autore srodne njima.

Malo znanja

Ovaj je naslov autor preuzeo iz Kur›ana (17:85). Osnovna teza knjige glasi da je čovjekovo znanje malo te da je za nas (za sve ljude) važna svijest o vlastitom neznanju. Ova nam teza pokazuje da Mahmutćehajić spada u onu struju mislilaca koji su bili svjesni svoga neznanja, počevši od Sokrata (*Znam da ništa ne znam*) do Nikole Kuzanskoga (*Poučeno neznanje / Docta ignorantia*). Novovjekovne mislioce na ovome mjestu ciljano ne spominjem, jer je njih volja za moću odvela u apsolutno znanje, koje je pogubno i za sve ljude na ovome svijetu i za naš planet Zemlju. Već je Sokrat govorio da je samo Bog *mudar*, odnosno da samo Bog ima apsolutno znanje. Mahmutćehajić je uvjeren da apsolutno znanje – bilo ono u ime religije, ili u ime nacije, ili u ime znanosti – odvodi u katastrofu cijelo čovječanstvo. Danas postoje dva fundamentalizma,

religijski i sekularni, koji se uzajamno niječu, a zapravo jedan drugoga afirmiraju.

U svojoj knjizi *Malo znanja* Rusmir Mahmutćehajić govori o bîti islama na nov i originalan način. Iz tog izlaganja jasno proizlazi da u islamu vjernik ima povjerenje u Boga kao u apsolutno Drugog i to povjerenje u apsolutno Drugog uključuje povjerenje u druge. Koliko je meni poznato, Mahmutćehajić je prvi islamski teolog koji dokazuje da je Mir (es-Selam) jedno od lijepih Božjih imena. Čovjekov je život putovanje prema Bogu kao Miru. Svaki je čovjek stvoren na Božju sliku, što znači da je Stvoritelj u njemu prisutan i da on stoji u odnosu sa svojim Stvoriteljem. Svi Božji vjesnici bili su miritelji, jer su čovječanstvo vodili prema Bogu kao Miru.

Glavna je misao Mahmutćehajićeve knjige da je Bog jedan, odnosno Božja Jednost, što je njegov termin, a kod nas kršćana je uobičajeno govoriti o Božjem jedinstvu. Božje jedinstvo omogućuje ovaj svijet. U ovom svijetu vlada princip pluralnosti, princip mnoštva, princip razlike. Božje jedinstvo i pluralizam ovog svijeta ne isključuju se, nego se uzajamno uključuju i pretpostavljaju. To konkretno znači ovo: što je više religijskih razlika u ovome svijetu, to se više Bog objavljuje u ovom svijetu. Razlike ovoga svijeta ne mogu iscrpsti Božje jedinstvo. Poništiti religiozne razlike znači poništiti religiozni život i nijekati Boga. Negirati religiozni pluralizam ovoga svijeta znači negirati Boga. Sve religije, svi religiozni oblici manifestiraju vjeru, povjerenje i ljubav prema Bogu i ljudima, ne nameću se jedni drugima, nego se u uzajamnom povjerenju natječu u dobru i tako ovu zemaljsku kuglu pretvaraju u Zemlju mira, mira shvaćenog ne samo kao odsutnost rata, nego mira shvaćenog kao punina svih dobara, shvaćenog kao puni život za sve (usp. Babić 2006: 38).

Hval i Djeva

Trosveščano djelo *Hval i Djeva* Rusmira Mahmutćehajića obaseže nešto više od tisuću stranica (sv. 1: *Vječnost u vjesničkim otkrivanjima*, 333 stranice; sv. 2: *O trajanju i prekidu*, 251; sv. 3: *Sabiranje rasutog*, 420; ukupno 1004 stranice). Svaki je svezak posvećen velikoj ideji. Prvi ideji Jednoga, tj. Stvoritelja, koji se posredno otkriva/objavljuje po stvaranju svijeta, a neposredno po vjesnicima/prorocima, osobito po Hvalu (Muhamedu) i po Djevi (Blaženoj Djevici Mariji). Prema tome,

postoje dvije Božje knjige: prva je stvoreni svijet, druga za Židove Hebrejska Biblija, za kršćane kršćanska Biblija, a za muslimane Kur'an. Klasični islamski autori tvrdili su: 'Kur'an je kozmos koji govori, kozmos je Kur'an koji šuti.' Veliki srednjovjekovni katolički teolog i filozof sv. Bonaventura, inače jedan od najznačajnijih franjevaca svoga vremena, također je govorio o dvjema Božjim knjigama: prva je *Liber creaturae* [Knjiga stvorenja], a druga *Liber Scripturae* [Knjiga Pisma]. Riječ je o istom Bogu, koji se otkriva po svome stvorenju (po ukupnoj stvorenoj/postojećoj stvarnosti) i po svojim vjesnicima. U središtu Mahmutćehajićeva mišljenja nalaze se Hval i Djeva zato što je Božja Riječ dana Djevici Mariji (prema kršćanskim izvorima) i vjesniku Hvalu, tj. Muhamedu (prema islamskim izvorima).

Čovjek novoga vijeka zarobljen je u vlastito *ja*: ogradio se od stvarnosti, postao je monada, *homo clausus*, a njegov je um postao monološki. Ispražnjeno od stvarnosti (od života), čovjekovo *ja* traži spas na tri načina: ili u samoubojstvu, ili u ubijanju drugih, ili u odluci da svoj život ne umnaža. U ovoj knjizi autor nam pokazuje izlaz iz vlastite nacionalne, religijske i svake druge zatvorenosti te nam ujedno pokazuje da u komunikaciji s drugima, a osobito u komunikaciji s apsolutno Drugim, možemo obogatiti vlastiti bitak i postići svoju puninu, tj. svoj puni bitak, u jedinstvu ljubavi s drugima. Nasuprot dosadašnjoj paradigmi konfrontacije autor zastupa paradigmu relacije: umjesto konfrontacijskoga mišljenja, koje nas odvodi u nasilje, on zastupa relacijsko mišljenje, koje nas obogaćuje i uvodi nas u puni život (usp. Babić 2012: 236–234).

Modernost i tradicija

U predgovoru svojoj knjizi *Bosanski odgovor. O modernosti i tradiciji* Mahmutćehajić ističe „da je svako znanje neznanje u odnosu na višu mogućnost": „Tajnu nije moguće svladati, jer ona u svakom znanju ostaje i neznanje" (Mahmutćehajić 2012: 9). To vrijedi i kad je riječ o Bosni. U predgovoru drugom izdanju ove knjige autor tvrdi da u modernom svijetu „Vlast pripada većem broju i većoj moći" (*ibid.*: 12). Vidljiva je, dakle, „oprečnost modernog i tradicijskog" (*ibid.*). U modernom odgovoru na pitanje o Bosni – i uopće o zbilji – čovjek je sveden na mjerljiv i posve ograničen svijet. I takav čovjek želi ovladati svijetom i postati njegovim središtem. U takvom prosvjetiteljskom

obratu potčinjena je tradicija u kojoj je čovjek potpuno otvoren prema Stvoritelju: „Otvorenost prema Punini znači da nijedno stanovište koje čovjek može dostići ne može biti i konačno" (*ibid.*: 15).

U „Proslovu", u „Uvodu", u 13 poglavlja i „Zaslovu" Mahmutćehajić ocrtava sadržaje tradicijske intelektualnosti koje uspoređuje s modernim pogledima. U „Proslovu", tako, tvrdi da nema ideologije koja nije obećavala kraj ubijanja. Zato treba kritički preispitati sve dosadašnje i današnje ideologije. Ako su prave znanosti samo one koje prihvaćaju mjerljivi svijet kao jedini, onda je čovjekovo jastvo odredivo i izmjerljivo. Na taj način moderna zanemaruje tradicijska znanja o Bogu, svijetu i čovjeku, pa se autor pita: „Zar svo mnoštvo svjetova nije mrtvo bez žive Jednote?" (*ibid.*: 19). U „Uvodu" autor je svjestan da piše knjigu o Bosni, koja je istodobno i knjiga o suvremenom svijetu. Za njega je Bosna jedina europska zemlja koja počiva na jedinstvu religijskih razlika, i to od početka svoga postojanja, pa do danas. Bosna je bila i ostala pluralno društvo. To potvrđuju paradigmatski susreti: Kulina bana s papinskim izaslanikom Ivanam Casamarisom 1203. i Anđela Zvizdovića sa sultanom Mehmedom Osvajačem 1463. Muhammed Hevai Uskufi, bosanski pjesnik i leksikograf 17. stoljeća, poziva u molitvi Bogu na osnaženje jedinstva (usp. *ibid.*: 24); Ilhamija Abudvehab, duhovni učitelj na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće, tvrdi da je poricanje drugih svetih predaja otpadanje od vlastite (usp. *ibid.*).

Budući da je Bosna pluriformno društvo, za nju je važno uzajamno povjerenje i pouzdanje među ljudima: „Jastvo je u tradicijskom vidiku otvoreno prema Beskonačnosti" (*ibid.*: 25). Jastvo je tražitelj Mira, a Mir se obznanjuje preko jastva i svijeta. Po našem autoru, jastvo je u modernom vidiku zatvoreno u sebe. Ova dva vidika, tradicijski i moderni, stoje u sukobu. U tradicijskom intelektualnosti čovjek se potvrđivao u svom odnosu prema Vječnosti, a u modernom pristupu čovjek se potvrđuje u svojoj naciji. Zbog toga homogenizacija nacija ugrožava bosansko jedinstvo u različitosti. U homogeniziranoj naciji pripadnik druge nacije je smetnja i neprijatelj. U tradicijskom vidiku kohezija bosanskih tradicijskih zajednica proizlazila je iz povjerenja njezinih pojedinaca u Boga, a u modernom društvu različitosti postaju sve neshvatljivije. Religijske različitosti u Bosni upućuju na jednoga Boga kojemu se svi mole. Moderni prisup ostaje izvanjski (egzoteričan), a tradicijski unutarnji (ezoteričan) i on povezuje vanjsku stvarnost s Jednim.

Oblici izricanja jedne istine

U poglavlju pod gornjim naslovom autor dokazuje kako u cijeloj povijesti Bosne, i cijeloga svijeta, postoje dvije oprečne društvene struje ili dva oprečna društvena toka. U prvom se toku religijske razlike izmiruju, jer je postojalo osjećanje sakralnosti drugih i njihovih svetih predaja. Ispravnost i potpunost svake predaje (*din*, *traditio*, *religio*) uključuje njezin različit jezik, simbole i značenja, ali i njihovo nadilaženje, jer svi ti raličiti jezici, simboli i značenja govore o Božjoj jednoti. Te predaje ili putovi usmjereni su prema Bogu. Svi ovi oblici jedne i iste predaje ostaju, preko svoje primordijalne i perenijalne biti, prevedivi jedni u druge. Naime, Istina se objavljuje po svemu što postoji. Postojanje bosanskoga višereligijskoga i višeetničkoga društva ne može se objasniti bez njegove predmoderne vezanosti uz sakralnost.

Drugi se tok očituje u nacionalnim ideologijama, u kojima se manifestira narav novovjekovnoga racionalizma, u kojem je čovjekovo „jastvo zatvoreno i raz-Um ga čini sebi dovoljnim" (*ibid.*: 35). U prvom je toku čovjekovo jastvo otvoreno prema Transcendenciji i ne može biti svedeno na svoj razumski sadržaj. Bosanska je raznolikost dosad bila više osjećana nego mišljena. Kad ta raznolikost bude razumski uobličena, ona ostaje bez transcendentne Jednosti. Religije su egzoterički različite, ali se to ne protivi njihovoj ezoteričnoj jednosti. Kao ključne tumače čovjeka i svijeta u obzoru modernosti Mahmutćehajić navodi Karla Marxa, G. W. F. Hegela, Friedricha Nietzschea i Martina Heideggera. U tradicijskoj slici svijeta „samo Bog ima potpuno znanje" (*ibid.*: 38). Naime, u tradicijskom nauku sjedište umnosti nalazi se u srcu: „To je nestvorena i nestvorljiva srijeda ljudskosti" (*ibid.*). U ovom pristupu „znanje se povezuje s Umom, kao prvim što je stvoreno, i Izvorom svega što je sveto" (*ibid.*: 39). Za tradicijskoga čovjeka sve su pojave znakovi Božje objave, a nijedno ljudsko postignuće nije neupitno, „jer nepovrediva je samo ljudska otvorenost prema savršenosti" (*ibid.*: 40).

Trpljenje, osjećanje, znanje

Pod ovim naslovom Mahmutćehajić dokazuje kako je, prema izvornom tradicijskom vidiku, svaka pobuna protiv drugih istodobno pobuna protiv Boga. Izbavljenje je moguće s onu stranu mjerljivoga svijeta. Kad god Boga pretvorimo u „našega", time smo zanijekali da je on Bog i svih drugih ljudi. To se događa kad religiju pretvorimo u sredstvo nacionalne

ideologije. Moderne se ideologije, naime, temelje na razumu odvojenom od uma. Tri su bitne osobine ljudske naravi: trpna, osjećajna i umna. Trpni čovjek prihvaća svijet i jastvo kao Božju volju. Posrijedi je način života koji se ostvaruje „u svetom isposništvu i žrtvovanju" (*ibid.*: 47). Zatim autor tvrdi: „Ako je trpni čovjek određen strahom i voljom, a umni znanjem, onda je za osjetnog moguće reći da ga određuju nada i voljenje" (*ibid.*). Mahmutćehajić jasno razlikuje razum i um. „Um je prvi, a raz-Um drugi. Raz-Um nije um i on nije moguć bez prvog, ali ne vrijedi i obratno" (*ibid.*: 48). Um (lat. *intellectus*) intuitivna je spoznajna moć, a razum (*ratio*) diskurzivna spoznajna moć. Um je kao Božji Dah u tijelu, ono što je u jastvu nestvoreno i nestvorljivo. U svakoj svetoj predaji kretanje polazi odozgo prema dolje; u modernosti kretanje polazi odozdo, tj. od materije, i njoj se naposljetku vraća: „Veza s Bogom kao Mirom stoji naspram smrti u kojoj prestaju sva kretanja" (*ibid.*: 50). Bog je uvijek Hvaljeni, a čovjek je hvalitelj. Tu savršenu mogućnost posve ponizna čovjeka označava vjesnik Hval (Muhamed). Služenje (robovanje) Bogu je čovjekov dug.

Naukovanje mirenja i slobode

U ovom poglavlju Mahmutćehajić ističe tri ljudske mogućnosti: čovjeka koji je u potpunoj vlasti Uma, jer je otvoren prema Bogu, i sam može savjetovati sebe; čovjeka koji je u nesigurnosti i koji pita za savjet prvoga; čovjeka koji nema svojstva ni prvoga ni drugoga. U modernom je vidiku sloboda shvaćena negativno, kao odvajanje od drugih i kao negiranje (potčinjavanje) drugih. U svetoj predaji sloboda je robovanje ili pokoravanje Bogu kao Miru i neovisnost o bilo kojem stvorenju. Zato autor citira Alexisa de Tocquevillea, koji kaže da je sloboda „najteže od svih naukovanja", jer se time tvrdi da je robovanje ili mirenje najviši oblik čovjekove slobode (misli se na robovanje Bogu; usp. *ibid.*: 55). U vezi s navedenim treba spomenuti da i Martin Luther u svom spisu *O slobodi čovjeka kršćanina* tvrdi: „Čovjek kršćanin gospodar je nad svim stvarima i nije nikome podložan"; istodobno vrijedi: „Čovjek kršćanin uslužniji je sluga svih stvari i svakome podložan". Obje rečenice nastale su u oslonu na sv. Pavla (1 Kor 9,19), koji kaže: „Jer, premda slobodan od sviju, sam sebe svima učini slugom, da ih što više steknem". Također, Pavao u istoj poslanici (1 Kor 13) ističe da je put ljubavi najizvrsniji put za čovjeka. Što više služi Bogu, čovjek je slobodniji od služenja bilo kojem stvorenju. Ali, iz slobode može služiti kome želi. U ovome se

slažu i Pavao i Luther (usp. Läpple 1982: 150). Mahmutćehajić pak tvrdi: „Najuzvišenija sloboda je ona neizreciva" (*ibid.*: 57). Iz toga proizlazi da je robovanje Bogu zapravo robovanje slobodi, jer je On apsolutno slobodan. Zato „pouzdavanje" uključuje odnos prema drugome koji nije posredovan zajedničkom vjerom u Boga (usp. *ibid.*: 57). Autor se slaže i sa sv. Augustinom koji tvrdi da je Bog čovjeku bliži od njega samoga i viši od onoga najvišega u njemu, drukčije rečeno, da je Bog istodobno transcendentan i imanentan (usp. *ibid.*: 58). U svakoj religioznoj zajednici svaki pojedinac u njoj može preko svoga jezika i obreda biti u vezi s Istinom. U modernom dobu svete predaje bivaju zamijenjene sekularnim ideologijama, osobito nacionalnom. U toj ideologiji religijska se elita potčinjava političkoj eliti, a to je negacija vjere. Autor, nadalje, citira Benjamina Barbera koji tvrdi: „To tužno stanje pojava nije djelo ni hulja niti prostaka. Ono proistječe posve naravno iz kulture Mc-svijeta u transnacionalnom dobu gdje vlade više ne djeluju ni da bi shvatile, niti da bi branile opće dobro" (*ibid.*: 62).

Niža obzorja slobode

U ovom poglavlju Mahmutćehajić konstatira da zastupnici modernosti prikazuju tradiciju negativno, a tako i zastupnici tradicije prikazuju liberalizam, pa se tradicija i modernost tako pretvaraju u ideologiju. Jednako se religija i globalni liberalni kapitalizam pretvaraju u dvije uzajamno sukobljene ideologije. Slično se komunizam i fundamentalizam pojavljuju „kao dvije istovremeno oprečne i slične moderne pojave" (*ibid.*: 69). Fundamentalisti, naime, „poistovjećuju svoje tumačenje perenijalne mudrosti sa samom Istinom" (*ibid.*: 60). A zapravo i fundamentalizam i komunizam poriču istinsku tradiciju. Nema tradicije koja dopušta mogućnost da se neki pojedinac ili neka skupina „proglase nepogrešivim i potpunim vlasnikom znanja" (*ibid.*). Iako komunizam i fundamentalizam izgledaju različito, njihova je sličnost bitna: komunizam apsolutizira raz-Um, a fundamentalizam svoje tumačenje predaje. Nijedna moderna ideologija ne prihvaća otvorenost jastva prema Transcendenciji. Iz toga proizlazi zatvorenost modernoga jastva i moderne nacije u sebe, što znači da se jastvo i nacija proglašavaju primarnom realnošću.

Oholost i poniznost

Autor u poglavlju pod gornjim naslovom dokazuje da i modernost i tradicija imaju svoje antropologije. Moderna je antropologija evolutivna, i u njoj se ono „veće i više objašnjava manjim i nižim" (*ibid.*: 77). Tradicijska je antropologija stvarateljska i u njoj se ono manje i niže tumači većim i višim. U modernoj antropologiji čovjek je vrhunac postojanja, a u tradicijskoj to je Bog. Iz ovih dviju različitih antropologija proizlaze različiti položaji oholosti i poniznosti. Ako je čovjek vrhunac postojanja, onda je veličanje i uzvisivanje čovjeka „način potvrđivanja cijelog postojanja" (*ibid.*: 79); čovjek je u središtu cijele stvarnosti, pa on sebe uzima kao mjeru svega: „Ljudsko stavljanje sebe u središte svega postojanja je oholost u punom značenju tradicijskog nauka" (*ibid.*). Ovdje se autor oslanja na Hannah Arendt, koja kaže: „Doista je istina da čim nadosjetna zbilja bude odbačena, njezina oprečnost, svijet pojava kakav je shvaćan tokom toliko mnogo stoljeća, je, također, poništen. Osjetno, kako ga još uvijek shvaćaju pozitivisti, ne može preživjeti smrt nadosjetnog" (H. Arendt, citirano prema – *ibid.*). Oholost je, dakle, bitan sadržaj modernih tumačenja tolerancije.

U tradicijskom vidiku „čovjek nije sâm sebi korijen, već je znak Najvišeg prema Kojem je otvoren svojom unutrašnjošću. Zato je poniznost njegov način oslobođenja od iluzije jastva kao neovisnosti pred potpunim Jastvom" (*ibid.*: 80). Preko poniznosti čovjek je otvoren prema svim pojavama i bićima kao znakovima koji ga upućuju na jednoga Boga. Iščezavanjem religijske intelektualnosti nestaje i tolerancija, jer se ona tada pretvara „u odnose veličine i moći" (*ibid.*: 83). A oni koji su najmoćniji postaju bogovi mimo Boga. I ovi bogovi (tj. idoli) vode ljude u uzajamnu mržnju i u ubijanje.

Sporenje o imenima

U poglavlju knjige pod navedenim naslovom naš autor tvrdi da je poricanje Božje jednosti grđenje Njegovih imena (usp. *ibid.*: 87). Položaj svakoga pojedinca kod židova, kršćana i muslimana ovisi o njegovu vjerovanju u Boga i u Sudnji dan te o njegovim dobrim djelima. Ako židovi, kršćani i muslimani svojim jezicima, značenjima i simbolima ne održavaju vezu s Jednošću, oni „sudjeluju u grđenju Njegovih imena, što je sadržaj uzimanja bogova mimo Boga" (*ibid.*: 88). U tradicijskom se vidiku tvrdi da je proračunljivi i mjerljivi svijet besmislen bez otvorenosti

prema Beskonačnosti i Vječnosti, koja ničemu nije slična i ni sa čime usporediva. Čovjek ima mogućnost da bude iznad anđela, ali i da bude uz Sotonu koji odbija pokornost Bogu. U modernom dobu raz-Um (*ratio*) je podignut na rang mjerila i presuditelja, pa se ovo doba i zove racionalizam. Pitanje glasi: odakle razum potječe? A naš autor na njega odgovara: „Jedan i isti Bog objavljuje Se u različitim imenima" (*ibid.*: 93). On je Milosni. Kad čovjek postane svjestan da ne posjeduje ništa što nije primio i da je postao dužan Zadužitelju živeći s povjerenjem u Boga koji je Vjerni, tada je čovjek istinski vjernik.

Zajednička riječ

Pod ovim naslovom autor poentira da je Istina jedna, iako postoje mnoge njezine predodžbe, pri čemu ničija predodžba istine nije istovjetna s Istinom. Istina se pokazuje u različitim jezicima i oblicima i uvijek je jedna i ista. Kad nas god ne povezuje s Istinom, obred postaje kumir: „Jevrejstvo, kršćanstvo i muslimanstvo nisu istinski ako se njihovim znakovima, jezicima i značenjima oduzme trajna povezanost s istinom" (*ibid.*: 99). Autor kaže: „Miriti se znači primiti Mir radi njegova prepoznavanja i prenošenja u ukupnost postojanja" (*ibid.*: 103). Pritom treba reći „da je mirenje čin slobodne volje u kojoj je najviši cilj Mir" (*ibid.*: 104). To znači da čovjek ne može postati savršen bez odnosa sa Savršenošću.

Imućnost u siromaštvu

U poglavlju pod ovim naslovom Rusmir Mahmutćehajić kaže sljedeće: „Svaka sveta predaja ima cjelovite jezike, simbole i značenja" (*ibid.*: 105). Naime, sve svete predaje sadržavaju „jednu i istu suštinu" (*ibid.*), koju je moguće nazvati postojanim dugom čovjeka prema Bogu. Božja su imena najljepša, kako je autor već ustvrdio, a čovjek je Božja slika, što znači da su Božja imena prisutna u čovjeku. Među najljepšim su Božjim imenima Mir (al-salam) i Vjerni (al-mu›min). Čovjek ima slobodnu volju, koja se, doduše, može suprostaviti Božjoj volji, ali se može i s njom uskladiti. U modernom dobu dolazi do „prevlasti volje za moći nad poniznošću" (*ibid.*: 107). U modernom vidiku čovjek je imućan ako je on sam princip koji raspolaže svime, a u tradicijskom vidiku sve su pojave i ljudi znakovi savršenosti.

O bogovima mimo Boga

Autor u poglavlju pod navedenim naslovom tvrdi sljedeće: „Slabi i siromašni, te bolesni i strani nemaju nikakvog prava. A njih Bog stavlja na vrhunac ljestvice čovjekova duga prema Njemu" (*ibid.*: 116). Užas u svijetu proizvodi čovjek koji je prigrlio bogove mimo Boga. Takav čovjek misli da užas može pobijediti još većim užasom, a laž još većom laži. Međutim, laž se može suzbiti samo istinom, a zlo dobrom. Sveti obredi obnavljaju u čovjeku izvorno povjerenje u Boga kao Istinu. Sve različitosti objavljuju transcendentnu jednost. Kriza modernoga svijeta sastoji se u tome da se misli kako se ubijanje i razaranje može spriječiti još većim ubijanjem i razaranjem. Pritom se zaboravlja da je svako uništenje drugih istodobno i vlastito samouništenje. Moderno barbarstvo moguće je prevladati povratkom temeljnom Počelu, a ne nekom prošlom (historijskom) razdoblju. Mahmutćehajić nam pokazuje kako je iz blještavoga razvoja prirodnih znanosti u moderni došlo do uvjerenja da bi sve ostale znanosti imale slijediti model prirodnih znanosti, a da je metoda prirodnih znanosti opće mjerilo svake teoretske valjanosti: „Materijalna moć je usvojena kao najviša vrijednost" (*ibid.*: 122). To se protivi Isusovu zahtjevu upućenu čovjeku: da najprije treba tražiti nebesko kraljevstvo, tj. duhovne vrednote, a ostalo će se nadodati.

Dvije historije

Mahmutćehajić u poglavlju pod ovim naslovom pokazuje nam da je u modernom vidiku savršenost moguća samo u budućnosti, ali ne u sadašnjosti. Po Hegelu, društvo se kreće prema kraju povijesti u kojem će liberalna demokracija ukinuti sve društvene napetosti, a po Marxu prema slobodi i besklasnom društvu. U tradicijskoj vizuri čovjek je Božja slika i nalazi se na putu uspravljanja k Bogu – u tome se sastoji čovjekovo izvorno dostojanstvo. Počelo ovoga svijeta neizreciva je Tajna koja se zove Bog. Ovdje Mahmutćehajić citira Erica Voegelina, njemačko-američkoga političkog filozofa: „Značenje antropološkog principa mora biti, prema tome, obilježeno shvaćanjem da sredstvo društvene kritike ne postaje proizvoljna zamisao o čovjeku kao svijetu imanentnom biću, već zamisao o čovjeku koji je pronašao svoju pravu narav otkrivajući svoju pravu vezu s Bogom. Ta nova mjera koja je pronađena za kritiku društva nije, doista, sâm čovjek, već čovjek utoliko koliko je preko razlučenja te psihe postao predstavnik Božije istine" (citirano prema

– *ibid.*: 130). Iz navedenoga slijedi da u modernom shvaćanju čovjeka i društva „strani, siroti i bolesni" (*ibid.*) nemaju nikakvu važnost. U tradicijskom vidiku je obratno, jer onaj slabi ima pravo da ga štiti onaj koji je moćan: „Moderna oholost poriče dostojanstvo drugog" (*ibid.*: 131). Za modernost utemeljenu u prosvjetiteljstvu čovjekovo se usavršavanje odvija evolucijski i revolucijski, tj. od nižega k višem i od manjega k većem. Iz ovoga proizlaze sva ideologijska obećanja: „i liberalizma i komunizma, i nacionalizma i fundamentalizma" (*ibid.*: 133). Želi se postići najveća moć koja sebe proglašava najvišom vrijednošću. U takvu vidiku tradicija je svedena na moralizam i sentimentalizam. Moderno shvaćanje čovjeka kako mjerljive zatvorenosti u sebe zapravo je najgori oblik nasilja nad njim. Modernim sadržajima nedostaje onaj sadržaj koji je presudan za tradicijsku sliku čovjeka i svijeta, a to je „čovjekovo izbavljenje u potpunosti, što znači u odnosu s Bogom" (*ibid.*: 134).

Ideologija nacije

Pod ovim naslovom Mahmutćehajić pokazuje nam da se u modernim ideologijama zbiva „posvjetovljenje i nacionaliziranje Boga te isključenje čovjekove okrenutosti prema punoj drugosti" (*ibid.*: 137). Religije bivaju pretvorene u sredstvo nacionalne ideologije. U modernom vidiku za čovjeka je presudno njegovo znanje o vanjskom svijetu, a u tradicijskom posve je obratno: „Čovjek je izvorno savršen, ali se u vremenu udaljava od te početne čistote" (*ibid.*: 139). U modernom shvaćanju pozornica čovjekova usavršavanja jest „nacija koja zna sve o svojoj prošlosti i svojoj budućnosti, pa upravlja historijskim tokom" (*ibid.*: 140); u tradicijskom shvaćanju pozornica čovjekova vraćanja Počelu polazi „od zemlje prema Nebu" (*ibid.*). Odvajanje čovjeka od Transcendencije najčešće se naziva sekularizmom. Nacionalizam i fundamentalizam dvije su moderne ideologije, koje se licemjerno odnose i prema tradiciji i prema modernosti. U ideologiji nacionalizma i fundamentalizma iščezava otvorenost pojedinca prema Transcendenciji. Osnova je tih dviju ideologija scijentizam, koji tvrdi da ima potpuno znanje o materijalnom svijetu, što uključuje odbacivanje otvorenosti prema Vječnosti. Da bi čovjek iskoračio iz zatvorenosti u sebe, potrebna mu je epistemska skromnost, koja uključuje otvorenost prema Vječnosti.

Pukotina budućnosti

U ovom nam poglavlju autor kazuje sljedeće: „Tako se umijeće slušanja pokazuje najvišom ljudskom mogućnošću" (*ibid.*: 149). Pritom autor misli na slušanje Božje Riječi. Kad je pak posrijedi zlo, njegovo pitanje ne mogu riješti ni prirodna znanost, ni ateizam. Kad se čovjek odluči za takvu znanost, u njegovu jastvu nastaje pukotina iz koje su proizašli kumiri modernih programa i ideologija koje obećavaju izgradnju raja na zemlji (usp. *ibid.*: 152). Prema tome, iz modernih ideologija proizlaze i moderna ubijanja, koja trajno tehnički uvećavaju svoj smrtonosni učinak.

Ni-gdje Orijenta

U ovom (trinaestom) poglavlju Mahmutćehajić pokazuje nam da je bosansko društvo religijski pluralno te da je takav i cijeli svijet. Zato je bavljenje bosanskom pluralnošću istodobno bavljenje pluralnošću cijeloga svijeta. Ako je mjerljivi svijet jedini svijet i ako je znanost o mjerljivu svijetu jedina znanost, tada se takav svjetonazor naziva scijentizmom. Naime, mjerljivi svijet je materijalan, a moderna znanost ne može dokučiti razlog i svrhu njegova postojanja, kao ni razlog ni svrhu postojanja čovjeka: „Iako je subjekt, čovjek nije ništa nego zanemarljiva materijalna činjenica u toj cjelini" (*ibid.*: 156). U scijentizmu čovjek je mjerljiv i zatvoren u sebe: „Ali, ni čovjekova sloboda nije moguća bez otvorenosti za nadlaženje svake granice, pa tako i svakog svođenja svijeta na količinu" (*ibid.*: 157). Kad je sveden na količinsku razinu bića, čovjekovo unutarnje znanje nema nikakve vrijednosti. U modernim nacionalnim ideologijama čovjek je sveden na puki instrument svoje nacije. Nacionalnim ideologijama uvijek su potrebni vanjski i unutarnji neprijatelji, koje treba potčiniti. Tako se stoljećima na višoj razini Okcident (Zapad) odnosio prema Orijentu (Istoku), pa su u tu svrhu nacionalne politike instrumentalizirale religije. U tradicijskom vidiku „taj Orijent nije ništa do prijeteće stanje ljudskosti utamničene u materijaliziranu antropogeografiju" (*ibid.*: 168). Zbilja Orijenta za svakoga je čovjeka njegova relacija, odnosno njegova otvorenost prema Vječnosti, od koje sve dolazi i na koju sve pojave kao znakovi upućuju.

Zaslov

U autorovu „Zaslovu" (u njegovu zaključnom tekstu u knjizi) stoji pouka da nam nasilje u Bosni i u cijelom svijetu nameće pitanje o pravdi za ponižene, prognane i ubijene. To je ujedno i nasilje prema Istini i prema čovjeku kao Božjoj slici. Treba ipak reći sljedeće: „Čovjekova usmjerenost prema Potpunosti nikad ne može biti posve porečena" (*ibid.*: 170). U modernom shvaćanju čovjek je dovoljan sebi: „Njegova sloboda znači potčinjavanje svijeta, a ne i njegovo robovanje Istini u kojem su i on i svijet samo znakovi" (*ibid.*: 171). Moderni pogled na stvarnost pretpostavlja odredljivog pojedinca, a u tradicionalnom vidiku predaja je pristajanje na neiscrpljivost i neodredljivost ljudske pojedinačnosti. Čovjekova „sloboda je potpuna, ali samo kao odnos prema Jednosti koju svjedoči mnoštvo" (*ibid.*).

Zaključne misli

Osnovnu misao knjige *Bosanski odgovor* izrazio bih na sljedeći način. To je pojmovni par *oholost – poniznost*. Ali, to nije samo pojmovni par, nego su to dvije moguće životne opcije o kojima ovisi čovjekovo spasenje, odnosno čovjekov puni život ili čovjekova propast. Ohol čovjek pun je sebe, pa ništa novo ne može primiti. A kad ništa ne može primiti, ne može se razvijati, nego može samo umanjivati svoj vlastiti život i na koncu ga posve izgubiti. Ova je pojava slična samoubojstvu, uz razliku da je samoubojstvo kod ohologa čovjeka postupan proces, a ne trenutni čin. Dakle, postoji samoubojstvo kao trenutan čin i samoubijanje kao proces. Ohologa čovjeka Mahmutćehajić naziva čovjekom zatvorenim u sebe (*homo clausus*). Takav čovjek nije u stanju učiti od drugih, jer sebe smatra središtem postojanja. On želi sve oko sebe podrediti sebi. Zato oholi ljudi osvajaju i pljačkaju tuđa bogatstva, zameću sukobe i vode ratove.

S druge strane, ponizan čovjek otvoren je prema svim ljudima i prema svim bićima te prema Transcendenciji. Takav čovjek ima povjerenje u sve što postoji i u apsolutno Drugoga. Njegov život, koji se odvija u relaciji povjerenja (a povjerenje nastaje iz slobode i ne može biti iznuđeno), postaje sve bogatiji, puniji i biva mu darovan puni (vječni) život. Rusmir Mahmutćehajić stalno ističe epistemsku poniznost, jer su samo oni koji su svjesni svoga maloga znanja i svoga neznanja sposobni za nove i dublje spoznaje. Oni su, dakle, otvoreni svim vrstama spoznaje,

a ne samo jednoj jedinoj. Ponizni ljudi žele služiti drugima, učiniti nešto korisno za njih, za opće dobro i za dobro čovječanstva. Oholi pak vode cijelo čovječanstvo u nuklearnu, ekološku, ekonomsku i svaku drugu katastrofu, a ponizni pretvaraju čovječanstvo u složnu i sretnu zajednicu. Takav svijet zagovara i priželjkuje Rusmir Mahmutćehajić.

Postilla

Uzmem li u obzir cijeli opus Rusmira Mahmutćehajića, a osobito djela kakva su *Sarajevski eseji. Politika, ideologija, tradicija* (2000), *O ljubavi* (2004), *Mesdžid. Srce smirenosti* (2004), *Stolačka čaršija. U vidiku perenijalne filozofije* (2008), *Preko rijeke. O pjesništvu Maka Dizdara* (2009) i *Hvalske ljetve. O znanju i voljenju* (2017), rekao bih okvirno sljedeće. Najvažnija riječ u njegovim djelima jest riječ „tradicija", što prevodimo riječju predaja. Posrijedi je sakralna predaja, koja dolazi od Onoga koji je apsolutno svet, transcendentan i istodobno imanentan. Riječ je o Božjem savezu ili o Božjem prijateljstvu s čovjekom. Prema tome, riječ predaja ima ontološko značenje, jer omogućuje sve ono što postoji. Sva su bića povezana sa Stvoriteljem i istodobno povezana međusobno. Svako čovjekovo odvajanje od Stvoritelja istodobno je odvajanje od drugih bića, a to je znak posvemašnjega čovjekova pada i izopačenosti bitka. Svete knjige svijeta i iskonski mislioci, iskonski sveci i utemeljitelji velikih religija pokazuju nam da živimo u bezbitnom dobu scijentizma, tj. u svijetu različitih ideologija i idolatrija. Mahmutćehajić je radikalni kritičar modernoga doba i njegovih prosvjetiteljskih iluzija i utopija. Njegova je kritika radikalna i dira svakoga, pa tako pogađa i religiju i znanost, i ideologiju i idolatriju, i blaženstvo hedonizma, i surogate askeze, i potrošački delirij zabave. Iskonska tradicija u Mahmutćehajićevoj vizuri nešto je posve drugo. Ona nije tradicija u smislu institucionalizirane moći religije. Mahmutćehajić je naklonjen mistici, abrahamskim, indijskim, kineskim i japanskim religijama. Njemu je bitno Jedno. Univerzalna predaja posve je ista u razlikama, odnosno u različitim religijama i u različitim filozofijama. Afirmirajući tradiciju Rusmir Mahmutćehajić nadilazi modernu zabludu da se napredak svijeta odvija u linearnom toku: prošlost – sadašnjost – budućnost. Svaki susret s apsolutno Savršenim čovjeka čini jačim na njegovu putu usavršavanja.

Literatura

1. Babić, Mile (2006), Znati da ne znaš. *Feral Tribune* (Split). 1071/23 (31. 2): 38.

2. Babić, Mile (2012), Velebno djelo o paradigmi relacije. *Forum Bosnae* (Sarajevo) 57: 236–234.

3. Läpple, Alfred (1982), *Martin Luther. Leben · Bilder · Dokumente*. München: Delphin Verlag /Zürich: Patloch Verlag.

4. Mahmutćehajić, Rusmir (2005), *Malo znanja. O drugome u muslimanskim vidicima*. Zagreb: Antibarbarus.

5. Mahmutćehajić, Rusmir (2011), *Hval i Djeva 3–1*. Sarajevo: Dobra knjiga.

6. Mahmutćehajić, Rusmir (2012), *Bosanski odgovor. O modernosti i tradiciji*. Sarajevo, Dobra knjiga.